

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

FATİH KASIM OĞLU ÇEVİK

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKiYƏ YAZILI AŞIQ
ƏDƏBİYYATINDA DİNİ MOTİVLƏR

5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2016

Dissertasiya işi Qafqaz Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsmi opponentlər: **Mahirə Həmid qızı Quluyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzayev
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **AMEA Məhəmməd Fuzuli adına**
Əlyazmalar İnstitutu, türkdilli
əlyazmaların tədqiqi şöbəsi

Müdafiə “ _____ ” _____ 2016 -ci il saat _____ -da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131 - Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı (IV mərtəbə)

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2016-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru,

professor:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Aşıq ədəbiyyatı Türk İnsanın tarixin süzgəcindən süzülüb gələn düşüncəsi, fikir selidir. Şaman-ozan-dədələr müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif həyatı şəraitdə çalıb-çağırmiş, zamanı güzgü kimi şeir və dastanlarında, nəğmələrində əks etdirmişlər. Professor Nizami Cəfərov çox düzgün olaraq göstərir ki, "Aşıq sənəti başqa sahələrlə müqayisədə sənətkarlıq baxımından xüsusi tarixi missiya daşıyan bir sənətdir." Həmin tarixi missiyanı Azərbaycanın və Türkiyənin aşığı öz çiyinlərində daşımış, bir-birindən gözəl sənət əsərləri yaratmışlar. Aşıq-ozan mədəniyyəti Azərbaycan və Türkiyənin mənavi birliyidir.

"Dini motivlər" deyərkən, əlbəttə biz sırf şəriət və təməl, ortodoksal dini cərəyanların fikir və düşüncəni nəzərdə tutmuşuq. Aşıq ədəbiyyatında dini motivlər əsasən, ürfan və təsəvvüf üzərində qurulmuşdur. Türk bədii təfəkkürünün aparıcı üsullərindən olan ozan-aşıq sənətinin həm məzmun, həm də formasında özünə əhəmiyyətli yer tutan dini-ürfani motivlər bu gün də aktualdır.

Azərbaycanda bu məsələ təxminən 100 ilə yaxın bir dövrdə Rus və Sovet imperiyalarının apardıqları daxili ideoloji təbliğat nəticəsində böyük sənətkarların əsərlərindəki dini-ürfani mövzular xürafat hesab olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın obyektini Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatı, predmetini isə bu ədəbiyyatlarda dini motivlərin öyrənilməsi təşkil edir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas *məqsədi* Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatına müraciət edən dini mövzuların araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın *vəzifələrinə* aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan-Türkiyə aşıq ədəbiyyatı və onun inkişaf mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi;
- Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığının təhlili;
- Azərbaycan aşığılarının yaradıcılığında dini motivlərin araşdırılması;
- Türkiyə aşığılarının yaradıcılığında dini motivlərin araşdırılması;

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar bunlardır:

1. Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatı;
2. Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığının təhlili;
3. Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatında Peyğəmbər mövzusu;

4. Azərbaycan və Türkiyə aşiq ədəbiyyatında qədim dövrlərdən XIX əsrin sonlarına qədər dini motivlərin ifadə tərz;

Tədqiqatın elmi yenilikləri. İşin əsas elmi yeniliyi Azərbaycan və Türkiyə aşiq yaradıcılığında ifadə olunan dini mövzuların ilk dəfə elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılmasıdır. Dissertasiyada əldə olunmuş yenilikləri, təqribən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a. İşdə aşiq ədəbiyyatında “dini motivlər” tədqiqat konsepti kimi qoyulmuş, onun mənası, mahiyyəti, məzmunu izah olunmuş, dini mötəvlərin təsəvvüfi-ürfani özünüifadə kodu kimi tədqiqinə yeni tarixi-müqayisəli baxış formalaşdırılmışdır.

b. Azərbaycan və aşiq ədəbiyyatı qarşılıqlı şəkildə müqayisə olunmuş, hər iki yaradıcılıq sahəsi üçün xarakterik olan oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır.

c. Azərbaycan və Türkiyə aşiq ədəbiyyatının tarixi inkişaf dinamikası, milli özünəməxsusluğu, tarixi-mədəni spesifikasi öyrənilmişdir.

d. Azərbaycan və Türkiyə aşiq ədəbiyyatlarının inkişaf mərhələləri öyrənilərək sistemləşdirilmişdir.

e. Aşiq ədəbiyyatı ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında uzun müddət tədqiqatdan qıraqda qalmış dini motivlər mövzusu öz əsas cəhətləri ilə dissertasiyada əhatə olunmuşdur və s.

Araşdırmanın nəzəri-metodoloji əsasları. İşin nəzəri əsaslarını Azərbaycan və Türkiyə aşiq ədəbiyyatı, burada ifadə olunan dini mövzular haqqında Azərbaycan və türk dillərində elmi-nəzəri, bədii materialın sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. İstər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə aşiq sənəti, onun mənşəyi, keçdiyi inkişaf yolları, aşiq yaradıcılığının məzmunu, forması, janrlar sistemi və s. haqqında dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatlar nəticəsində ümumən aşiq yaradıcılığının tədqiq sahəsində sanballı nəzəri-metodoloji baza formalaşmışdır. Mövcud dissertasiya bu baza əsasında hazırlanmışdır.

Mövzunun tədqiqi tarixi. Tədqiqatda bütün bu məsələlər əhatə olunmaqla dini mövzulara yer verən qaynaqlar nəzərdən keçirilmişdir. Bu mövzuda önəm verilən mənbələr sırasında Qurani-Kərim, Azərbaycan və Türkiyə aşıqlarının əsərləri, Azərbaycan və Türkiyə alimlərindən N.Cəfərovun, H.İsmayılovun, Q.Namazovun, M.Qasımlının, M.Hacıyevanın, M.Allahmanlının, F.Salim¹ və başqa Azərbaycan

¹ Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM, 2004; İsmayılov H. Aşiq yaradıcılığının mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002; Namazov Q. Ozan-aşiq sənətinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013; Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti.

alimlərinin, eləcə də E.Şükrünün, R.Aratın, N.Banarlıının, M.Kaplanın, Ö.Yağçının, A.Ocakın² və başqa Türkiyə tədqiqatçılarının əsərlərindən istifadə edilmişdir.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan hər iki ölkənin ozan-aşıq yaradıcılığında dini mövzuların araşdırılması zamanı istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə dərs vəsaitlərinin tərtibində istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Qafqaz Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsində hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas nəticələri, əldə olunmuş başlıca elmi qənaət və yeniliklər müəllifin Azərbaycan və xarici ölkələrdə çap olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

İşin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, hər biri müvafiq yarımfəsillərə bölünmüş üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də tədqiqatın mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri göstərilmiş, problemin tədqiq tarixi müəyyənləşdirilmiş, elmi yenilikləri göstərilmiş, işin nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “Yazılı aşiq ədəbiyyatı və dini motivlər” probleminin nəzəri-konseptual əsasları” adlanan birinci fəslı iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin “Aşıq ədəbiyyatı” konsepti: şifahi və yazılı aşiq ədəbiyyatları” adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, “Azərbaycan və Türkiyə yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlər” mövzusunun öyrənilməsi

Bakı: Uğur, 2011; Hacıyeva M. Türk aşıqları. Bakı: Elm, 2004; Allahmanlı M. Aşıq Ömerin yaradıcılığı. Bakı: ADPU, 2008; Salim F. Milli yaddaş sisteminde ürfan və təsəvvüf. Bakı: Elm və təhsil, 2010

² Şükrü E. Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: 1981; Arat R. Yüzyıllar Boyunca Halk Şairleri. İstanbul: MEB Yayınlar, 1965; Banarlı N. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. C.1. İstanbul: MEB Yayınları, 2001; Kaplan, M. Fetihlerde Anadolunun Türkleşmesi ve İslamlaşması. Ankara: 1985; Yağcı Ö. Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Bütün Şiirleri. İstanbul: 2000; Ocak, A. Türk Halk İnanclarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri. Ankara: 1984

ilk növbədə dissertasiyanın probleminin konseptual modelinin qurulmasını tələb edir. Çünki tədqiqatın predmeti kimi götürülən məsələ iki əsas konseptə yeni yanaşmanın gerçəkləşdirilməsi ilə əlamətdardır:

Birincisi, “aşiq ədəbiyyatı” anlayışının “yazılı aşiq ədəbiyyatı” kontekstinə gətirilməsi;

İkincisi, “dini motivlər” anlayışının aşığın bədii yaradıcılığının (aşiq ədəbiyyatının) şifahi və yazılı qollarını birləşdirən, vahid milli ədəbi proses kimi mövcudluğunu təmin edən milli düşüncə konsepti kimi götürülməsi.

Aşiq ədəbiyyatı aşıqların yaratdığı, şifahi ədəbiyyatla yanaşı yazılı ədəbiyyatın da xüsusiyyətlərini özündə daşıyan və yerinə görə şifahi ədəbiyyatla yazılı ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynayan avtonom sənət və yaradıcılıq sahəsidir.

Əlbəttə, aşiq ədəbiyyatı öz başlanğıcı ilə şifahi ədəbiyyatdır. Lakin o, tarixən daim yazılı ədəbiyyatın yanında olmuş, ondan heç vaxt ayrı düşməmişdir. Aşiq ədəbiyyatı daim milli ədəbiyyatın tərkib hissəsi olmuş, milli ədəbiyyat tariximiz üçün xarakterik olan bədii-ideoloji, milli-ədəbi proseslər aşiq yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən aşiq ədəbiyyatını milli ədəbiyyat tarixindən heç bir vəchlə qoparmaq, ayırmaq, təcrid etmək mümkün deyildir. Çünki aşiq ədəbiyyatı özünün bir tərəfi ilə yazılı ədəbiyyatla həmişə üzvi şəkildə bağlı olmuşdur.

Birinci fəslin “Dini motivlər” konsepti: mənası və əsas funksiyası” adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, ədəbiyyatda dini motivlər mövzusunun qoyuluşu ilk baxışdan sadə bir məsələ təsiri bağışlayır. Dini mövzular öz məzmunu ilə seçilən məsələlər olduğu üçün ədəbiyyatda dini motivlərin qeydə alınması çətinlik yaratmır. Lakin məsələ faktların təkcə qeydə alınması ilə bitmir. Bu, işin zahiri tərəfidir. Əslində, “ədəbiyyatda dini motivlər” ədəbiyyatla din arasındakı mürəkkəb tarixi-mədəni prosesləri əhatə edən nəhəng və mürəkkəb problemdir. Bu problemin bizim tədqiqatımızın mövzusunə münasibətdə iki tərəfi var:

Birincisi, aşiq ədəbiyyatında dini motivlər nə deməkdir, haradan başlanır və nələri əhatə edir?

İkincisi, aşiq ədəbiyyatında dini motivlər hansı milli-ideoloji, ədəbi-mədəni funksiya yerinə yetirir?

Aşiq ədəbiyyatında “dini motivlər” konsepti nə sırf islam dini, nə də sırf Tanrıçılıq dini görüşləri olmayıb, bunların xəlitəsindən meydana çıxan təsəvvüfi-ürfani ideologiyadır. Bu ideologiya dünyagörüş mahiyyətinə görə – fəlsəfə, məzmununa görə – din, təzahür formasına və ifadə üsullarına görə – ədəbiyyatdır.

Aşıq ədəbiyyatı təsəvvüflə birbaşa bağlıdır. “Aşıq” ərəb dilindəki “aşiq” sözündən olub, təsəvvüfdə Allaha aşıqlığı ifadə edir. Bu baxımdan təsəvvüf aşıqlığının – aşıqlığın mahiyyətini təşkil edir. Sufu ocağından, təkkədən təşəkkül edərək boy atan aşıqlıq ideyası aşıq-aşıqların yaradıcılığının əsasını, mahiyyətini təşkil etdiyi kimi, buradan yazılı ədəbiyyata da nüfuz edərək Nəsimini, Xətəini, Füzulini yaradır. Bu cəhətdən, aşıq ədəbiyyatındakı dini motivlərlə yazılı ədəbiyyatdakı dini motivlər eyni fəlsəfəni – aşıqlıq ideyasını təcəssüm etdirir. Bununla da mahiyyəti insanın Allaha aşıqlığını təcəssüm etdirən dini motivlər ədəbiyyatın şifahi və yazılı qollarını birləşdirməklə vəhdətyaradıcı funksionu yerinə yetirir.

Dissertasiyanın “Azərbaycan yazılı aşıq ədəbiyyatında dini motivlər: formalaşması və inkişaf dinamikası” adlanan ikinci fəslə dörd yarım fəsildən ibarətdir.

İkinci fəslin “Ozan-aşıq yaradıcılığı Azərbaycan və Türkiyə yazılı aşıq ədəbiyyatlarında dini motivlərin ortaq başlanğıcı kimi” adlanan birinci yarım fəslində göstərilir ki, islamı qəbul edənədək türkdilli xalqların həyata baxışları, arzu və istəkləri daha çox təbiət hadisələri, təbiətdə mövcud olan, yaşayan canlı və cansız varlıqlar, əşyalar ilə sıx bağlı olmuşdur. Türk aləminin ilk aşığı sayılan şaman-varsaqlar söz söyləmiş, nəğmələr oxumuşlar. Kamlar-ozan-aşıqlar xalqın içindən çıxdıkları üçün onun duyğu və düşüncələrinin tərcüməçisi və ifadəçisi olmuşlar. Sadə insanların anlayacağı bir dildə şeirlərini söyləmişlər və onların sevgi və təqdirini qazanmışlar.

Altay türklərində bu sənətin nümayəndələri sanki Uca Tanrı ilə xalq arasında bir körpü, bir əlaqə rolunu oynamışlar. Həmin ilahi qüvvə tərəfindən onlara vergi verilmiş və onlar keçmiş görə bilmiş, gələcəkdən xəbər vermişlər. Kamlar-ozan-aşıqların söylədikləri dastanlar şəklində toplanmış və bir salnaməyə çevrilmişdir. “Qədim saq (türk), hun, göytürk və uyğurların (miladdan əvvəl VII əsrdən b.e. XI əsrinədək) geniş mənalı mənqəbə və dastanlarının (“Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Qağan”, “Boz qurd”, “Törəyiş”, “Köç” və s.) yaranıb yaşamasında şübhəsiz ki, ozanların rolu az olmamışdır”³. Qam-şaman eposunun arxasında qədim Turan mifologiyası durur.

³ Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. 2 cildə I c. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 211

Ozan-aşıq sənəti türkdilli xalqların xalq ədəbiyyatının ən zəngin qolunu təşkil edir. Aşıq şeirini başqa poeziya nümunələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onun saz, söz və musiqinin qovuşmasıdır.

İkinci fəslin “XII-XV əsrlərdə Azərbaycan yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlər: irfan və təsəvvüf” adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, VI-XII əsrlər Azərbaycan təsəvvüfündə təriqətlər dövrünün başlanğıcıdır. Bu dövrdə ilk qurulan təriqətlər arasında azərbaycanlı sufilərin əsasını qoyduqları təriqətlər aparıcı mövqeyə malikdir. Belə ki, Azərbaycan bu dövrdən etibarən təriqətlər mərkəzi halına gəlmişdi. Bir təsəvvüf hərəkatı olan əxiliyin Anadolu qolu, təriqətlərdən sührəvərdilik, hürufilik, zahidilik, səfəvilik, xəlvətilik və xəlvətiliyin qolları rövşənlik və gülşənlik təriqətləri Azərbaycanda doğulmuş və buradan bütün İslam aləminə yayılmışdır.

XII yüzillikdən sonra bütün İslam dünyasını bürüyən sufi təriqətləri hər yerdə xanagahlar, təkkələr açdılar. Beləliklə, İslam dünyasında bir tərəfdə şəriəti, fiqhi, din tarixini, bir sözlə, rəsmi islam elmlərini öyrədən mədrəsələr vardısı, digər tərəfdə Allaha qovuşmaq yollarını öyrədən idrak sistemi dururdu.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf mövzusu geniş şəkildə ifadə olunur. Azərbaycan sufiləri arasında ilk dəfə divan yazan sufi Babakuhi Bakuvidir. Təsəvvüf mövzulu şeirlərin toplandığı bu divan fars dilində yazılmış 259 qəzəldən ibarətdir. Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının nəzm sahəsində bir çox görkəmli şəxsiyyət yetişmişdir. Bunlardan biri XII əsrin dahi şairi və mütəfəkkir sufisi Nizami Gəncəvidir.

XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda dini münasibətlərin etnoqrafik cəhətdən araşdırılmasında orta yüzilliklərdə islam aləmində, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış dini cərəyanlardan biri ideya-nəzəri baxımdan zəngin, eləcə də ritual və ayinlərin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkən sufizm mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu mərhələdə ozan sənətində təkkə ədəbiyyatının ilkin rüşeymləri meydana çıxır.

Ozan İbrahim Ozan Heydərin islami təlimini, eləcə də qədim ozan sənətinin sirlərini mükəmməl öyrənmişdir. Azərbaycan aşıqlarının hafizəsində müasir dövrə qədər gəlib çatan 3-4 şeirdən də bəlli olur ki, İbrahim XV yüzilin türkdilli xalq şeirinin nadir nümunələrini yaratmışdır:

Dədə Kərim Məcnun və Fərhadla eyni səviyyədə dayanan Şərqi məşhur məhəbbət cəfəkeşidir. O, təhsil görmüş mütəfəkkir şairlə eyni səviyyədə dayanan, nadir istedadlı saz və söz sərrafıdır. Kərimi real şəxsiyyət kimi tədqiq edən folklorşünaslar onu daha çox XVI əsrlə bağlayırlar.

Bu yüzillərdə Azərbaycan ictimai-mədəni həyatı üçün ozan-aşıq xətti səciyyəvi hesab edilirdi. Bu iki sənət arasında bənzəyiş, oxşarlıq və yaxınlıq həm coğrafi-regional mühitə, həm də xalqın tarixi-estetik mövqeyinə görə çox yaxındır.

Məhərrəm Qasımlı bildirir ki, “sufi-dərvişlər təkkə ocağında cəmləşərək şamançılığın mərasim təcrübəsindən mənimsədikləri musiqi-rəqs və oxuma üçlüyü (həm də onların sinkretikliyi) sayəsində ekstatik vəziyyət-coşğunluq hal alır və öz mərasimlərini icra edirdilər. Şübhəsiz ki, onlar islamaqədərki türk mədəniyyəti sistemindən qaynaq kimi götürdüləri musiqi, rəqs və oxumanı eynilə təkrarlamır, mövcud qalibləri şəraitə uyğun olaraq məzmun və keyfiyyət dəyişikliklərinə uğradırdılar.”⁴

XIV əsrdə Qazi Əhməd Bürhanəddin, Ərzurumlu Mustafa Zərir, Sulu Fəqih, Xacə Hüman Təbrizi, Əbdülqadir Marağayi, Nəsir Bakuvi ilə yanaşı Seyid İmadəddin Nəsiminin də yaradıcılığı da ozan-aşıq sənətinə dini-ürfani mövzuların gəlməsinə imkan yaratdı.

Bu mərhələdə təsəvvüfdəki rəmzlər və simvolik yozumlar orta əsrlər Azərbaycanın ozan-aşıq ədəbiyyatında öz mövqeyini tuta bildi. XII-XV əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında təsəvvüfi-ürfani görüşlərin vüsət alması aşiq ədəbiyyatında “dini motivlərin” inkişafına öz təsirini göstərməklə yanaşı təkan vermiş oldu. Lakin yazılı ədəbiyyat təcəvvüfin daha çox universal-kanonik tərəflərini vurğulayırsa, aşiq ədəbiyyatında isə təsəvvüf daha çox milliliyə təmayülü, milli, etnik olanların ümumi, universal dəyərlər sisteminə daxil etdirilməsi ilə fərqlənir.

İkinci fəslin “XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlərin inkişaf dinamikası: məzmun, ideya və forma” adlanan üçüncü yarım-fəslində yeni tarixi mərhələdə Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında mövcud olan dini motivlərdən bəhs edilir. Bildirilir ki, bu dövrdə sufi görüşlərin aşiq poeziyasında sürətlə artan əksi, aşıqlığın yeni tarixi şəraitdə aşıqlığı üstələmə cəhdi, bu yaradıcılığın mərsiyə, növhə, dərviş ifadəliliyi təsiri altına düşmə, onların içərisində assimilyasiya olunma, dünyəvi dəyərlərdən, real özəllikləri əks etdirmə imkanlarından məhrum olma xüsusiyyətlərini meydana çıxardı. Aşıq sənətinin yaşayıb davam etməsi, ozan ənənələrinin modernləşdirilməsi üçün zəruri olan tarixi məqamda İslamda baş verən təriqət parçalanmaları, qarşıdurma və təbəddülatlar aşiq sənətinə öz tarixi yolunu müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

⁴ Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2011, s. 91

Bu yüyildə ozanın aşıqla, qopuzun isə sazla əvəzlənməsi rəqs və sözü bir-birilə daha da yaxınlaşdırdı.

XVI əsr Azərbaycan aşığı ədəbiyyatında əsərləri bu günə qədər gəlib çatmış ilk nümayəndəsi Qurbanidir. XVI əsr Azərbaycan aşığı ədəbiyyatında öz əksini tapan dini motivlər bu tarixi mərhələdə yaranmış “Koroğlu” dastanında bizə qədər gəlib çatmışdır. “Koroğlu” dastanında dini amillərin üstünlük təşkil etməsi diqqəti cəkir.

Bu mərhələdə Azərbaycanda yaranan aşığı ədəbi nümunələrində xalqın mifik görüşlərinin, islamaqədərki inanclarının həllə qüvvətli olduğunun şahidi oluruq. Dastan və rəvayətlərdə isə çox zaman mifik və əfsanəvi şəkildə olan obraz və hadisələr isə mahiyyət etibarilə müqəddəs hədəflərə və gözəllik prinsiplərinə söykənsələr də daha azad məfkurəyə malik idilər.

Hüseyn İsmayılov ö dövr üçün xarakterik olan sufi-təkkə ədəbi mühiti belə təsvir edir: "sosial-mədəni mühitin siyasi faktorlarla şərtlənən deformasiyası nəticəsində sufi kütlə funksional baxımdan aşağıdakı şəkildə üyvlənir:

1. Təkkələr təşkil edərək təəvvüfi ideyalar yaşadan mistik sufilər;
2. Təkkədə və təkkədənkənar sufi musiqi və poeziyanı yaşadan, amma sənətçi kimi məclislərə gəlməyən sufilər, müasir terminalogiyada "el şairləri";
3. Saz çalib, söz qoşan sufi aşıqlar. Bunlar da tədricən sufi ideyalardan uzaqlaşır⁵.

XVII əsrdə qul-aşığı-aşığı paralelini qoruyub saxlayan sənətkarlardan biri də Aşığı Abbas Tufarqanlı olmuşdur. Aşığı Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında insan könlü həmin ilahi varlığa can atır, mənəvi təmizlənmə süzgəcindən keçir və hər kamilləşmə mərhələsindən (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) sonra, könlün sahibi olan şəxs öz varlığından qoparaq, Tanrıya qovuşur.

Bu dövrün köüllərdə yer tutan aşıqlarından biri də Sarı Aşığı idi. Sarı Aşığı lirik bir sənətkar olmuşdur. O, əsasən bayatılar yazmışdır. Bu sahədə o, çox məhəratli ustad olduğundan yaratdığı bayatılar xalq bayatılarından seçilməmiş, hətta əsrlər keçdikcə onlar xalq bayatılarına qarışmışdır.

Miskin Abdal aşığı-aşığı sufi ədəbiyyatının əsasını qoyanlardan biridir. Təriqət ideologiyası ilə ədəbiyyata, aşığı sənətinə billurluq, müqəddəslik gətirdi. O, pir və musiqinin ilahi gücü ilə sufilikdən gələn

⁵ İsmayılov H. XVII-XVIII əsrlər Göyçə aşığı poeziyası // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XIII kitab. Bakı: Səda, 2002, s. 4

yenilməzliyi, Tanrı eşqini tərənnüm edirdi. Aşıq Vüsal məqamına çatmaq, Allaha qovuşmağa gedən yol isə dünyanın maddi nemətlərindən və ləzzətlərindən imtina etməyi və günahlardan çəkinməyi tələb edirdi.

XVIII əsrdə Azərbaycan aşığı şerində sufi ideyaları tərənnüm edən aşıqların sırasında Xəstə Qasımın adı xüsusilə çəkmək lazımdır. Tikmədaşlı Xəstə Qasımın şeirləri türk-islam əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərlə, nəsihətlərlə, zəngindir. O, dinin vacib saydığı təvazökarlıq, mərdlik, hörmət etmək, səbirli olmaq kimi müsbət sifətləri tərifləyir, nadanlıqdan, pisləkdən uzaq olmağa çağırırdı.

İkinci fəslin “XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan yazılı aşığı ədəbiyyatında dini motivlər: ideoloji-mənəvi transformasiyalar” adlanan dördüncü yarım fəslində göstərilir ki, XIX əsr öz gəlişi ilə türk insanlarına yenilik gətirdi. Tarixi hadisələrin fonunda baş verən dəyişikliklər cəmiyyəti dəyişdirdi. İnsanların dünyagörüşü, baxışları ədəbiyyatda yeni müstəvidə çözülməyə başladı. XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi inkişafın istiqamətini Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Heyran xanım, Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əbülqasim Nəbati, Fatma xanım Kəminə Mirzə Fətəli Axundov, İsmayıl bəy Qutqaşınılı, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi kimi yaradıcı simalar müəyyən edirdilər.

Bu dövrdə aşığı şeiri də coşqun bir inkişaf yolu keçərək, yeni ideya-bədii xüsusiyyətlər qazanmışdı. Aşıq Mahmud, Aşıq Məhəmməd, Aşıq Əziz, Aşıq Aydın, Aşıq Hüseyn Şəmki, Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, Molla Cuma, Yəhya bəy Dilqəm kimi sənətkarlar yaşayıb-yaratmışlar.

Şeirlərinin sufi semantikasından aydın olur ki, Aşıq Ələsgər Ələvi təriqətlərinin müridlərindən olmuşdur. Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçı-folklorşünaslarından olan Hüseyn İsmayılov Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında üç dini ruhani qaynağın birləşdiyini önə çəkir. Həmin qaynaqlar aşağıdakılardır:

1. Kökləri ilə Türk tanrıçılığına bağlanan və qaynaqlanan Türk xalq sufizmi. Belə dünyagörüşü aşığın şeirlərinin ana xəttində özünü ifadə edir.
2. Türk sufizmi. Ələvilik, əhli-həqq təriqəti. Ələvi və Bəktəşi şeiri.
3. İslam və onun müqəddəs kitabı olan Quran.

Molla Cumanın yaradıcılığı Azərbaycan aşığı sənətində bir məktəb idi. Aşıq Alı ustad olan Ağ Aşıqla birlikdə Yaxın Şərq ölkələrinə-İrana, Türkiyəyə, Qafqazın vilayətlərinə səfərlər etmiş, məclislər aparmış, ərəb, fars dillərini öyrənmiş, İslam görüşlərinə dərinliklərlə bələd olmuşdur.

Aşığın doğulduğu və Azərbaycanın tarixi torpaqlarından olan Goyçədə (Qərbi Azərbaycan) aşığı sənəti Tanrı sevgisi ilə, mənəvi kamilləşmə və ruhisaflaşma yolu ilə ovliya, pir məqamına yüksəlmiş təriqət

başcısı, murşidlər murşidi Seyid Hüseyn (Miskin Abdal) babadan və onun muqəddəs ocağından qaynaqlanırdı. Aşıq Alı haqqında folklor məlumatlarının saxlandığı "Aşıq Alının Türkiyə səfəri" dastanı ustad Aşığın həyatından geniş olmasa da yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilir. Buradan məlum olur ki, o, sufi aşıqdır, ələvi təriqətinə mənsubdur.

Qədim dövrlərdən süzülüb gələn Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı XX əsrdə özünün zirvə nöqtəsinə çatdı və dünya folkloruna, dünya saz məktəbinə Hüseyn Bozalqanlı, Mirzə Bilal, Aşıq Əsəd, Növrəs İman, Aşıq Şəmşir, Aşıq Pənah, Mikayıl Azafli Hüseyn Saracılı, Aşıq Kamandar kimi ustad sənətkarlar verdi.

Aşıq Şəmşir yaradıcılığında təsəvvüf deyimlərindən və terminlərindən istifadə onun hər hansı bir təkkə, dərviş ocağı ilə bağlılığından irəli gəlir. XX əsrdə bu, mümkün də deyildi. Aşıq heç bir mədrəsədə, təriqət mürşidi yanında təhsil və təlim görməsə də, ənənədən gələn bir bağlılıqla islam dininə içdən gələn bir sevgi ilə bağlanmışdır.

Onun fəlsəfi və poetik dünyagörüşünü dini və təsəvvüfi-fəlsəfi mövzular istiqamətləndirirdi. "Bu mövzu istiqamətindən düşən işıqın fonunda aşiq bütün varlığı ilə dini-ruhani dəyərlərə dərinləndən bağlı, İslami yaşamın həm mənəvi, həm praktiki yönələrinə tamamilə sadıq, imanlı bir mömin, sevgili bir Əli aşiqi, kamil bir şəxsiyyət, vergili bir haqq aşığı olaraq gözlərimiz önündə canlanır"⁶.

Növrəs İmanın dini-təsəvvüfi şeirləri içərisində əsas aparıcı motiv insanın Allaha inamıdır. Onun poeziyasının əsas aparıcı ideya istiqamətini dini və təsəvvüfi mövzuda olan əsərləri təşkil edir.

Dini-təriqət şeirinin Azərbaycanın qədim turpaqlarından olan Borçalıda XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində də müəyyən dərəcədə yayımını aşkarlayırıq. Borçalıda dini məzmunlu poeziyanın yayılma səbəblərindən başlıcası onu yaradan şairlərin özlərinin təhsili ilə bağlı olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında təsəvvüf deyimlərindən və terminlərindən istifadə onun hər hansı bir təkkə, dərviş ocağı ilə bağlılığından irəli gəlir. XX əsrdə bu, mümkün də deyildi. Aşıqlar heç bir mədrəsədə, təriqət mürşidi yanında təhsil və təlim görməsələr də, ənənədən gələn bir bağlılıqla İslam dininə daxildən gələn bir sevgi ilə bağlanmışdılar. Bu sevgi mühafizəkar bir

⁶ Əlləzova S. Növrəs İmanın həyat və yaradıcılığı: Fil. üz. fəl. dok. ...dis. avtoref. Bakı: 2013, s. 9

dindarın sevgisindən çox fərqlənirdi. XX əsr Azərbaycan aşiq poeziyasında təsəvvüf simvol və elementləri daha çox fon kimi görünürdü.

Dissertasiyanın “Türkiyə yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlər: poetik qaynaqları və inkişaf mərhələləri” adlanan üçüncü fəslə üç yarımfəsilədən ibarətdir.

Üçüncü fəslin “XII-XV əsrlərdə Türkiyə yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlərin islami-irfani və təsəvvüfi-ədəbi qaynaqları” adlanan birinci yarımfəsilində bildirilir ki, türklər arasında ilk dəfə təsəvvüf fəlsəfəsi Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi vasitəsiylə görünməyə başlamış, bir qədər sonra isə monqol istilaları vasitəsilə Anadoluya gələn dərvişlər vasitəsilə burada da genişlənməyə başlamışdır. Təsəvvüf bir elm olmaqla yanaşı insanın mənəvi təlim və tərbiyəsilə də məşğul olduğu üçün, həm fərdi, həm də ictimai həyatımızda dərin izlər buraxan müəssisələr inşa etmişdir. Təsəvvüfün inşa edib inkişaf etdirdiyi müəssisələr iki qrupa ayrılır:

1. Təsəvvüfin tədris edildiyi qurumlar: Təriqətlər.
2. Təsəvvüfi ictimai qurumlar: Təkyələr.

XIII əsrə qədər Quran, sünnə, böyük suflar və vəlilərin fikirləriylə eyni olan təsəvvüfi düşüncələr, bu əsrdən etibarən artıq yavaş-yavaş bəzi fəlsəfi məfhumlarla izah edilməyə başlandığı müşahidə edilirdi. Varlıq, Allah və insanın həqiqəti kimi mövzular buillərdə mübahisə mənbəyinə çevrilmişdi.

XIII əsrdə Anadoluda Yunus Əmrə vasitəsiylə ucalan təsəvvüf düşüncəsi zaman-zaman təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarını yetişdirmişdir. Yunus Əmrədən ilham alan aşıqlar sazlarıylə xalqın duyğularını dilə gətirdi. Ələvi-Bəktəşi ədəbiyyatı Hacı Bəktəşi Vəli və Abdal Musa mədəniyyəti ilə Anadolu xalq ədəbiyyatının imkanlarının birləşdirdi və yeni bir ədəbiyyatın əsasını qoydu.

Mövlana Cəlaləddin Rumi fəlsəfəsini dərinləndirən mənimsəmiş haqq aşiqi özü də coşqun vəhdəti-vücudçu olmuş və Rumi kimi, bütün insanları bir bərabərdə tutmuşdur. Lakin haqq diləyib də onu özündən qıraqla, başqalarında axtaranlara acımış, gözlərinin önünü kəsmiş cahillik pərdəsini qaldırmağa çalışmışdır.

XII və XIII əsrlərdə तरीqətlər qurularaq təsəvvüfi əsərlərlə yanaşı, həm ictimai həyatda, həm də dövlət nəzdində xüsusi bir yerə çatmışdı. Osmanlı dövlətinin qurulması və inkişafı dövrünə təsadüf edən təsəvvüf və तरीqətlər, XIV-XV əsrlərdə ən parlaq mərhələdə idi.

Bu əsrdə yaşamış olan Qayğısız Abdal aşiq ədəbiyyatında təsəvvüf ideyalarını davam etdirən mütəsəvviflərdən biri olmur. O, sözün əsl

mənasında dini-təsəvvüf türk ədəbiyyatı şairidir. Qayğısız Abdal XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində Anadoludakı ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının da ilk şairlərindəndir. Piri, ustadı Abdal Musaya möhkəm bağlı olmuş, ona olan məhəbbətini şeirlərində bildirmişdir.

XIII-XV əsrlər Türkiyə aşiq ədəbiyyatı milli bədii təfəkkür və estetikanın əsas ifadə vasitələrindən biri idi. Əgər divan ədəbiyyatı klassik ərəb-fars tərzinə söykənirdisə, folklor yaradıcılığı sırf anadilli hadisə idi. Təsəvvüf ədəbi sistemdə divanla folklor arasında duraraq bir tərəfdən onların əlaqəsini təm edir, digər tərəfdən bunların ikisinin vəhdəti kimi çıxış edirdi.

Üçüncü fəslin “XVI-XVIII əsrlərdə Türkiyə yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarım fəslində adı çəkilən mərhələdə Türkiyə aşiq ədəbiyyatında dini təsəvvüf motivləri və onları öz yaradıcılıqlarında işləyən, xalq arasında yayan aşqlar haqqında məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrdə aşqlıq ənənəsinin tamamilə İslami mədəniyyət ətrafında təşəkkülünü tamamladığı demək olmaz. Bu dövrdə hələ ozanlıq ənənələrinin izləri qalmaqda idi. Aşıqlar Anadoludan başqa Misir, Suriya, Şimali Afrikanın geniş ərazilərinə yayılmışdılar. Onların bir çoxu yeniçəri və sipahi aşqları idilər.

Bu aşqların sırasında Pir Sultan Abdalın adı xüsusilə fərqlənir. Türkiyə aşiq yaradıcılığının ulduzlarından biri hesab olunur. Anadoluda ələviliyin təbliğatçısı Pir Sultan Abdal idi. Pir Sultan Abdalın şeirlərində müsəlman dünyasında baş vermiş bir sıra mühüm hadisələrdən xəbər tutmaq mümkündür.

XVII əsrdə gündəlik həyatdan alınmış bəzi mövzuların dini-təsəvvüf ədəbiyyatında yer alındığı görünməkdə idi. Təkkələr xalqa özlərinin anladıkları, başa düşdükleri şəkildə islam dinini və təsəvvüfə başa salmağa çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, təkkə təşkilatı türklərin islamı qəbul etdikdən sonra müxtəlif dövrlərdə sosial-mədəni həyatı tənzimləyən bir mərkəz rolunu oynamışdır. Lakin XVI əsrin ikinci yarısından etibarən qəhvəxanalar Osmanlı imperatorluğunda sosial-mədəni həyata bir dəyişiklik gətirdi. Bu dövrdə həmin qəhvəxanalarda təşəkkül tapmağa başlayan aşiq ədəbiyyatı XVII əsrdə yeniləndi və həmin yüzildə tarixi mərhələyə Qaracaoğlu, Gövhəri, Aşiq Həsən, Ercişli Əmrah, Qul Mehmet, Aşiq Ömər, Qayıqçı Qul Mustafa kimi sənətkarları çıxardı. Bu əsrdə əvvəlki əsrə nisbətən daha çox aşiq yetişdi. Kəmiyyət və keyfiyyət baxımından XVII əsr Türkiyə Aşiq ədəbiyyatının qızıl əsri hesab olunur.

XVIII əsrdə aşiq sayının çox olmasına baxmayaraq, bu dövrün aşıqları öz xələflərindən seçilə bilmədilər. Bunun səbəbi onların hələ də divan və təkkə şairlərinin təsiri altında qalmalarına, ustad ənənələrinin yoxluğu ilə bağlaya bilərik.

Üçüncü fəslin “XIX-XX əsrlər Türkiyə yazılı aşiq ədəbiyyatında dini motivlər dəyişən zaman şəraitində” adlanan üçüncü yarım fəslində qeyd olunur ki, XIX əsr ənənəni təmsil edən güclü aşıqlar yetişdirmiş və gözəl sənət nümunələri yaratmış dövrlərindən biridir. Bu mərhələ Osmanlı imperatorluğunun dağılma dönməsi, Tənzimat islahatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı olduğundan, aşıqların demək olar ki, hamısı sosial, siyasi və tarixi hadisələrə diqqət yetirmişlər. Bu yüz ildə el sənətkarları böyük şəhərlərdə, xüsusilə də İstanbulda toplaşaraq çalib oxumuşlar. Onlar şeirlərini eyni zamanda məcmuələrdə də toplayaraq daha çox yazılı şəkildə xalqa çatdırmağa çalışmışlar.

XIX yüzil XVII əsrdən sonra aşiq ədəbiyyatının ən parlaq dövrü hesab edilir. Bu əsrdə Osmanlı dövlətinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən bir çox hadisələri əks etdirən mövzularla yanaşı dini mövzulara da xüsusi diqqət yetirilmişdir.

XIX əsrdə Anadoluya müxtəlif növlü təriqətlərlə gələn aşiq ədəbiyyatının inkişafında və yolunun istiqamətlənməsində Nəqşbəndlik, Ələvi-Bəktəşi və Məlamî-Həmzəyi mühüm rol oynadı.

Aşiq Ağah, Bəhri, Bəyoğlu, Məmməd Əli, Lütfi, Kəmtəri, Dadaloğlu, Ərzurumlu Əmrah bu dövrün sakinləri idilər.

XX əsrdə yeniçəri ocaqlarının qapadılması, yeni ictimai-siyasi hadisələr, Tənzimatın elan olunması, Qərbə meyilliliyin yüksəlməsi nəticəsində aşıqlıq sənətinə meyl edən insanların azalmasına səbəb oldu və onu bir qədər zəiflətdi. Artıq XX əsrin Türk aşıqlarında klassik dini ənənələrə meyilli olan və onu davam etdirən nümayəndələrin yaradıcılığında tamamilə fərqlə düşüncənin olduğunu görürük. XX əsrdə Aşiq Fərahi, Bayburtlu Hicrani, Aşiq Veysəl, Davud Sulari, Rəcəb Hifzi, Fuad Çərkəzoğlu, Gül Əhməd Yigitkimi yüzlərcə aşiq yetişdi və Türk aşiq ədəbiyyatının inkişafına kömək etdi.

Tədqiqat aşağıdakı əsas nəticələrə gəlməyə əsas vermişdir:

1. Aşiq yaradıcılığı Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının ictimai və bədii-estetik fikir tarixində, mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

2. Aşıq ədəbiyyatı dedikdə daha çox (əksər hallarda) ozan-aşıqların əsrlər boyunca yaratdığı şeirlər, dastanlar, rəvayətlər nəzərdə tutulmuşdur. Aşıq da onun bütün digər funksiyaları (sənətçi, musiqçi) ilə yanaşı, bədii söz yaradıcılığı ilə məşğul olan yaradıcı subyektdir və bu keyfiyyətinə görə o, yazılı ədəbiyyatdakı yaradıcı subyektlərdən fərqlənir.

3. Aşıq ədəbiyyatında “dini motivlər” konsepti nə sırf islam dini, nə də sırf Tanrıçılıq dini görüşləri olmayıb, bunların xəlitəsindən meydana çıxan təsəvvüfi-ürfani ideologiyadır. Bu ideologiya dünyagörüş mahiyyətinə görə – fəlsəfə, məzmununa görə – din, təzahür formasına və ifadə üsullarına görə – ədəbiyyatdır.

4. Aşıq ədəbiyyatı təsəvvüflə birbaşa bağlıdır. “Aşıq” ərəb dilindəki “aşiq” sözündən olub, təsəvvüfdə Allaha aşiqliyi ifadə edir. Bu baxımdan təsəvvüf aşıqlığın – aşiqliyin mahiyyətini təşkil edir.

5. Aşıq sənəti, şifahi və yazılı aşıq yaradıcılığı öz tarixi etibarilə ozan-aşıq münasibətlərinə, o da öz növbəsində qam-şaman praktikasına gedib çıxır.

6. Azərbaycan, eləcə də Türkiyə yazılı aşıq ədəbiyyatı bütün orta əsrlər boyunca xarakterik olan “dini motivlər” islam dini ilə bağlıdır. İslam dini Azərbaycan və Türkiyə aşıq ədəbiyyatının bədii-estetik əsaslarına qədər nüfuz edərək onu “islamlaşdırdı”.

7. XII-XV əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında təsəvvüfi-ürfani görüşlərin vüsət alması aşıq ədəbiyyatında “dini motivlərin” inkişafına təkan və təsir edir. Lakin yazılı ədəbiyyat təcəvvüfin daha çox universal-kanonik tərəflərini vurğulayırsa, aşıq ədəbiyyatında isə təsəvvüf daha çox milliliyə təmayülü, milli, etnik olanların ümumi, universal dəyərlər sisteminə daxil etdirilməsi ilə fərqlənir.

8. XIII-XV əsrlər Türkiyə yazılı və şifahi aşıq ədəbiyyatı da öz dini-ideoloji bazası etibarilə bütövlükdə təsəvvüfi-irfani ideyalara söykənir. Yunus Əmrə, Hacı Bəktəş Vəli, Cəlaləddin Rumun kimi nəhəng sufilərin yaradıcılığı aşıq ədəbiyyatının məzmun və forma baxımından yeni səviyyəyə qalxmasını təmin etdi.

9. XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan yazılı və şifahi aşıq ədəbiyyatı böyük inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Həmin dövrdə Azərbaycanda milli dövlətçilik ənənələrinin inkişafı aşıq sənəti və yaradıcılığının inkişafına təkan verir.

10. XVI-XVIII əsrlər Azərbaycanı qonşu Türkiyə ilə daim siyasi rəqəbat şəraitində inkişaf edir. Bu proseslər dastanda bütün əsas atributları ilə əks olunur. Bu cəhətdən səfəvi ideologiyasının əsaslandığı şiə-qızılbaş ideologiyası “Koroğlu” dastanında bütün əsas göstəriciləri ilə inikas

olunmaqla həmin dövrdə aşiq ədəbiyatında dini motivlərin əsas məzmununu təşkil edir.

11. XVI-XVIII əsrlər Türkiyə yazılı və şifahi aşiq ədəbiyyatı bu sənətin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən mərhələ hesab olunur. Türkiyə dövləti daxilində gedən ictimai-ideoloji hadisələr XVI-XVIII əsrlər aşiq ədəbiyyatında özünəməxsus şəkildə inikas olunur.

12. XIX-XX əsrlər yazılı və şifahi aşiq ədəbiyyatı öz məzmunu, daxili inkişaf dinamikası və bədii-estetik təmayillər baxımından yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

13. XX əsrdə Şimali Azərbaycan sahəsində inqilabi-demokratik, etnik-millî, maarifçi ideyaların aşiq ədəbiyyatına nüfuz etməsi aşiq sənətinin cəmiyyətdəki yeri və rolunun aktivliyini təsdiq edir.

14. XIX-XX əsrlər Türkiyə yazılı və şifahi aşiq ədəbiyyatı üzərində aparılmış müşahidələr dini-təsəvvüfi motivlərin aktual poetik təmayüllərdən biri olduğunu ortaya qoyur.

15. XIX-XX əsrlərdə Türkiyənin çox mürəkkəb, ziddiyyətlərlə dolu, ağır iqtisadi durumla müşayiət olunan dövrə daxil olması insanların mənəviyyatında təbəddülatlar yaratsa da, aşiq yaradıcılığı müqəddəs dəyərlərin əbədiliyini tərənnüm etməklə türk insanını bütün hallarda insan olmaqdan qopmağa, onu bəşəriyyətin tarix səhnəsində məhz türk insanı kimi var edən dəyərlərə sədaqətini itirməyə qoymur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, nəticələri və əldə olunmuş yeniliklər müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır:

1. Yunus Əmrə və Türkiyə Aşiq Ədəbiyyatı, Filologiya Məsələləri, №10, Bakı, 2014, s.318-323

2. XX Əsr Azərbaycan Aşiq Şeirində “Din” Konsepti Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,”Tədqiqlər“, №1, Bakı, 2015, s.36-42

3. Azərbaycan və Türk Aşiq Ədəbiyyatında “Koroğlu” Dastanı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat №4, Bakı- 2014,s.191-198

4. Türk Aşiq Ədəbiyyatında Qam- Şaman Dünyagörüşü Sələflər və Xələflər 1 beynəlxalq simpoziumunun Materialları, 22-24 Oktyabr, 2014-cü il, Bakı, s.518-523

5. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı və türk saz şairləri Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi,Mədəni Həyat, №1, Bakı 2015, s.34-37

6. Azərbaycan Aşıq Ədəbiyyatında Peyğəmbər Mövzusu. Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev Oxuları, №1, Bakı, 2015, s.192-198

7. XII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan Aşıq Ədəbiyyatı. Bakı Slavyan Universiteti, №1, Bakı, 2015, s.106-110

8. Türk Aşıq Ədəbiyyatında Mövlüd Telavskiyq osudarstvenniy Universitet im. Yakova Qoqebaşvili, Tiflis, 2015, s.104-108

ФАТИХ КАСИМ оглы ЧЕВИК

**РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ПИСЬМЕННОЙ
АШУГСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
И ТУРЦИИ**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во **«Введении»** обосновывается актуальность темы, устанавливаются объект и предмет работы, цели и задачи, определяется история исследования проблемы, показана научная новизна, приводятся сведения о теоретическо - методологических основах, теоретическом и практическом значении и структуре диссертационной работы.

В первой главе работы под названием «Письменная ашугская литература и религиозные мотивы» исследуются следующие проблемы: «Концепт «Ашугская литература: устная и письменная ашугская литература», «Концептуализация понятия «Ашугская литература»», «Содержание и границы значения концепта «Письменная ашугская литература»», «Концепт «Религиозные мотивы»: значение и основные функции», «Концепт «религиозные мотивы» в ашугской литературе», «Объединительная функция концепта «религиозные мотивы» в ашугской литературе».

Во второй главе исследовательской работы под названием «Религиозные мотивы в письменной ашугской литературе Азербайджана» охвачены и анализированы такие проблемы, как «Творчество озанов - ашугов как общее начало религиозных мотивов в письменной ашугской литературе Азербайджана и Турции», «Религиозные мотивы в письменной ашугской литературе Азербайджана в XII - XV веках: ирфан и тасаввуф», «Динамика развития религиозных мотивов в письменной ашугской литературе

Азербайджана XVI - XVIII веков: содержание, идея и форма» и «Религиозные мотивы в письменной ашугской литературе Азербайджана в XIX - XX веках: идеологические и духовные трансформации».

В третьей главе диссертационной работы под названием «Религиозные мотивы в письменной ашугской литературе Турции» в основном исследуются следующие проблемы: «Исламские (ирфан) и литературные (тасаввуф) источники религиозных мотивов в письменной ашугской литературы Турции в XII - XV веках», «Идейно - содержательные черты письменной ашугской литературы Турции в XVI - XVIII веках», «Религиозные мотивы письменной ашугской литературы Турции XIX - XX века в условиях трансформирующейся времени».

В **«Заключении»** приведено полученные и обобщенные в ходе исследования итоговые научные результаты.

FATİH KASIM oğlu ÇEVİK

**RELIGIOUS MOTIVES IN AZERBAIJANI AND TURKISH WRITTEN
MINSTREL LITERATURE**

SUMMARY

The thesis consists of an introduction part, three chapters, a conclusion part and a literature list.

In the **“Introduction”** part, the topicality of research subject is based on a sound foundation; the object and the subject, the goals and the missions of the work are shown; the history of the research of the problem is determined; the scientific innovations are shown; some information is given about the theoretical and methodological basis of, the theoretical and practical importance and the structure of the work.

The first part of the work called “The theoretical and conceptual bases of the problem of written minstrel literature and religious motifs” deals with the issues such as “Minstrel literature” concept; oral and written minstrel literatures; forming “Minstrel literature” concept; the summary and the meaning scope of “Written minstrel literature” concept; the concept, meaning and main function of “Religious motifs; ““Religious motifs” concept in Minstrel literature”, the function of forming unity of “Religious motifs” concept in national literature.

In the second part of the work called “Religious Motifs in Azerbaijani written minstrel literature: The formation and the development dynamics” some issues are covered such as “Poet-minstrel works as a common beginning of religious motifs in Azerbaijani and Turkish written minstrel literature; “religious motifs in Azerbaijani written minstrel literature in XII-XV centuries: lore and mysticism”; the development dynamics of religious motifs in Azerbaijani written minstrel literature in XVI-XVIII centuries: content, idea and form; and religious motifs in Azerbaijani written minstrel literature in XIX-XX centuries: ideological and moral transformations.

In the third part of the work called “Religious motifs in Turkish written literature: poetic resources and development phase” some issues are studied such as “Islamic-mystical and Sufi-literary sources of religious motifs in Turkish written minstrel literature in XVI-XVIII centuries”, the idea-content features of religious motifs in Turkish written minstrel literature in XVI-XVIII centuries” and “religious motifs under changing time conditions in Turkish written minstrel literature in XIX-XX centuries”.

In the “**Conclusion**” part the achieved knowledge is summarized and the final results are displayed.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ**

На правах рукописи

ФАТИХ КАСИМ оглы ЧЕВИК

**РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И
ТУРЕЦКОЙ АШУКСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

5717.01– Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016